

¹Інна Акмен, ²Кирило Божко, ³Тетяна Куценко, ⁴Марія Русанова,

¹Ст. викладачка кафедри основ архітектури

email: inna.akmene@ gmail.com

ORCID: 0000-0001-6908-532X

²Студент 4-го курсу архітектурного факультету

email: kirill.bozhko@ukr.net

ORCID: 0000-0003-2849-0948,

³Ст. викладачка кафедри основ архітектури

email: tdkutsenko@gmail.com

ORCID: 0000-0002-7421-4541

⁴Аспірантка кафедри основ архітектури,

email: freemar.00@gmail.com

ORCID: 0000-0003-1420-7531

Kharkiv National University of Civil Engineering and Architecture,

Faculty of Architecture

MILL ON THE SOUTH BUG RIVER IN THE CITY OF MEDZHYBIZH

МЛИН НА РІЧЦІ ПІВДЕННИЙ БУГ У МІСТІ МЕДЖИБІЖ

© Акмен І., Божко К., Куценко Т., Русанова М., 2020

Малодослідженими архітектурними пам'ятками України досі залишаються млини, які розміщувалися на водних артеріях України. Саме водяний млин у Меджибожі Хмельницької області став метою архітектурно-археологічних обмірів, які були здійснені влітку 2019 року експедицією Харківського національного університету будівництва та архітектури. Користуючись документальними джерелами і здобутими даними з фіксації споруди, було встановлено приблизний вік будівлі, стан її руйнації та визначені етапи перебудови і надані рекомендації щодо збереження.

Ключові слова: архітектурні пам'ятки Меджибожу, млин на річці Південний Буг, архітектурно-археологічні дослідження.

Постановка проблеми

Найбільша в Україні кількість млинів з каменю і цегли, які були споруджені на греблях, зберіглася на річці Свірж. Головною водною артерією Поділля є річка Південний Буг, досить швидка й розливна. У зоні підтоплення річки, залежно від типу рельєфу та траєкторії русла, поблизу населених пунктів розміщувалися кам'яні млини. Саме млин біля загати в Меджибожі (пам'ятка національного значення, охоронний № 7: комплекс споруд Млина (2 будівлі)) став метою проведення архітектурно-археологічних обмірів з подальшим історико-архітектурним дослідженням.

Будучи пов'язані з діяльністю людства, водяні млини є не тільки пам'ятники індустріальної культури, але й міфологічні і загадкові об'єкти, які нерідко вирізнялися серед іншої забудови міста своєю архітектурою та яскравими декорованими фасадами. Казковість пов'язувала млини й мірошників із нечистою силою, яка обертала колесо. Млин погано

працював й не давав плинину води, якщо мірошник не товаришував із лукавими чортами (Прибега, 1998, с.316). У місті чи передмісті млини ставали своєрідними соціальними осередками, які підтримували життя громади і громадську активність селян.

Актуальність дослідження

Дослідження млинів визнано науковою спільнотою як частина загальносвітового процесу, який спричинений втратою природних і культурних джерел існування людства. У 1965 році вперше був проведений симпозиум з млинології, а у 1973 році започатковано наукове Міжнародне Млинологічне Товариство (TIMS). Товариство раз на чотири роки проводить симпозиуми, в яких бере участь українська спільнота дослідників млинів. На території України млини малодосліджені. В більшості випадків будівлі млинів покинуті й руйнуються, однак деякі з них майже до середини ХХ ст. відігравали значну роль як господарчі об'єкти, де здійснювались переробка зерна на борошно, його зберігання та торгівля. Також майже не досліджені фортифікаційні функції млинів в Україні, які, в залежності від ландшафтного, водно-географічного розташування й геотехнічної системи, могли використовуватися в якості насосів для перекачування води для потреб населення та наповнення оборонних ровів (Бубновский, 2012; Метельский, 2014).

Для аграрного регіону Поділля млин виконував функцію містоутворюючого осередку, забезпечуючи економічне зростання потреб населення. Млин в Меджибожі на Південному Бузі, як найдавніша споруда, потребує дослідження й припинення руйнації, тому його дослідження дасть матеріал для уточнення історико-культурних періодів в формування міста і розвитку його економічних відносин. Дослідження виразної архітектури меджибізького млину стане віхою у плідному опануванні історії забудови міста.

Мета статті

Саме спроба повернення до «нового життя» споруди Меджибізького млина, який увібрав в себе культурну спадщину й розмаїття архітектури стародавнього міста, стало приводом для дослідження та встановлення приблизного віку будівлі, стану її руйнації, визначення архітектурно-будівельних етапів перебудови. Також метою дослідження є надання рекомендацій щодо збереження пам'ятки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

У 1894 році М. Грушевський (Грушевский, 1894, с.89) при дослідженні м. Бара вказував на важливу фортифікаційну функцію млину при осаді міста. Як етнографічну складову народного побуту млини досліджували Ф. Вовк (Вовк, 1995), М. Сумцов (Сумцов, 1918) тощо. За оцінкою С. Таранушенка (Таранушенко, 1958), млини разом із дзвіницями та церквами визначали характер української монументальної народної архітектури та були головними акцентами в плануванні села чи міста. Український історик-математик Я. Матвіїшин у 1997 році виявив у французьких архівах «Справжній, точний та іхнографічний план міста і замку Меджибіж, 1677 р.» з нанесенням меджибізького млина (Лаврик, 2019). Наприкінці ХХ ст. Л. В. Прибега запропонував поняття «млинарська архітектура» (Прибега, 1998) та поділив її на декілька категорій: без архітектури (відносяться здебільшого до періоду кріпосництва), млини романської гомології (відносяться до 1880 років, мають 3 поверхи), романської гомології із елементами цегляного стилю (були збудовані у період 1890–1910-х років), цегляного стилю (збудовані у громадянській та промисловій архітектурі

кінця XIX — початку XX ст.), ренесансні або з елементами неоренесансної архітектури (зустрічаються лише в басейні Південного Бугу). Сучасні дослідження М. Долинської і Р. Могитича (Долинська та Могитич, 2006) локалізують топографію й досліджують господарське значення млинів. Ландшафтно-естетичні властивості й географічні особливості розташування млинів досліджено Ю. Тютюнником і О. Лавриком (Тютюнник та Лаврик, 2010). Упродовж експедицій О. Лаврик та В. Цимбалюк (Лаврик та Цимбалюк, 2010) виявили та склали карту розташування 44 млинів, які залишилися на Південному Бугі до сьогодення, включно із меджибізьким млином.

Виклад основного матеріалу

Іконографія та картографія Меджибожу непоширена, від першого зображення до тиражування у листівках та фотозображеннях знайдено біля 10 фіксацій цікавої пам'ятки старовини, яка збереглася в жахливому стані.

Меджибізький млин стоїть в області верхнього Побужжя у зоні підтоплення річки Південний Буг і Бужок у широкий болотистій лощині. Ліворуч по течії на кручі підіймається замок з тесаного вапняку, який, завдяки виразному білому кольору й розташуванню на пагорбі, за переказами зветься «білий лебідь». Відповідно до існуючих умов проведення архітектурно-археологічних досліджень, характеру будівництва, залишків культури індустриального виробництва та іконографічного матеріалу можливо зробити припущення, що до початку ХХІ ст. споруда меджибізького млина пережила наступні етапи:

- період активної забудови міста Миколаєм Сенявським та час польсько-турецьких війн (1540–1699);
- період діяльності родини Сенявських, які відновлюють замок та фортифікаційні споруди (1699–1727);
- період господарювання Чарторійських та присутності військового поселення Російської Імперії (1730–1941);
- період перебудови в повоєнні часи до кінця ХХ — початку ХХІ ст.

Спектр досліджуваних фрагментів будівництва виявився широким — від повних руїн та ледь помітних залишків індустриальних слідів (закладених арок, прорізів тощо) до гарно збережених елементів фасаду, навісного металевого декору на дверному полотні.

Перший період. У 1540 році Миколай Сенявський (1489–1569), представник спольщеного українського шляхетського роду Сенявських, белзький каштелян і гетьман польний коронний, стає одноосібним власником міста Меджибожа та Меджибізького замку. У 1566 році Миколай Сенявський вперше боронить замок від татар. Однак комерційне процвітання міста та становлення шляхетської демократії, яка була найхарактернішою рисою культури ренесансної доби, почалося за його онука Адама Єроніма Сенявського (1576–1619). Цьому сприяло дароване королем Сигізмундом III Вазою в 1593 р. магдебурзьке право, що забезпечило потребу в формуванні центру міста з ринковою площею і ратушою, де заможна шляхта почала будувати свої кам'яниці. Під час його будівельної діяльності фортечний в'їзд перенесли на захід ближче до міста і, схоже, з'являється кам'яний млин, який свідчив про початок активного заселення цих теренів, створення нового економічного укладу потужного маєтку і ремісницького виробництва (Крикун, 2011). Будівельні матеріали, які були задіяні в перебудові замку, свідчать й про одночасне будівництво замку і млина. З вапняного каменю було зведено цокольний поверх і арочні склепіння млину. Також вапняк присутній в спорудженні водоприймальних пристроїв (Рис. 1, 2, 4), на яких монтувалося водяне колесо. У верхній частині — виступаюча конструкція карнизних плит

(Рис. 3, 28) з цегли «пальчатки» великих розмірів (310 x 120 x 2,5), які ідентичні матеріалам із замку. Цей період забудови характеризують прямокутні вікна, які зустрічаються на фасадах палацу та млину.

Під час козацьких повстань: у 1648 — М. Кривоноса і Д. Нечая; у 1650 та 1653 — Богдана Хмельницького; у 1657 році, коли козаки втягнули у війну угорського князя Ракоці, замок руйнувався. Протягом 27 років, з 1672 по 1699 рік, місто і замок були під владою прибульців з Османської імперії (Гульдман, 1901, с.106, 160–164). На цей період відомо перше іконографічне зображення млину на так званій «турецькій» мапі 1677–1678 років (Матвійшин, 2004). Мапу Я. Матвійшин знайшов у Франції в Дипломатичному архіві Міністерства закордонних справ. Про те, що замки Поділля турки укріплювали за допомогою французьких інженерів, читаємо у В. Гульдмана: «Укрѣпляют прочно, что главнымъ образомъ является дѣломъ рукъ французовъ» (Гульдман, 1901, с.232). Так, автором «турецької» реконструкції Меджибожу і мапи був французький інженер Шарль О. Нуантель.

Річка Південний Буг, нанесена на плані (Рис. 5), за дамбою розподіляється на два рукави (Р) утворюючи острів між двома дерев'яними мостами (О). Течію річки перекривають три загати (Н), які стоять на шляху до Барської брами міста скрізь «турецький» міст (І). По правий бік від брами розміщується будівля, яка позначена літерою (М), це і є перший кам'яний водяний млин із водоприймальним пристроєм — колесом (Рис. 2). На мапі нанесено умовний план замку (В), «відсіченого болотами», з приєднаною територією містечка (А). З історичних джерел відомо, що укріплюючи замки Поділля, турки поєднували їх з містечком, прикрашали «шанцями з турок», прокладали рви та водогони (Т), висушували болота (Гульдман, 1901, с.232). До млина йде рукав річки (ймовірно, проритий турками). Зі схематичного зображення дізнаємося, що млин мав умовно два поверхи, де перший (нижній) виконував роль технічного, тут знаходились вали та редуктор (можна приблизно встановити вид водяного колеса — скоріш за все, це нижньогубне колесо). Другий (верхній) розміщував жорна та, можливо, ваги (для вантаження зерна та борошна).

Рис. 1. Місце виходу водоприймального пристрою (фотофіксація К. Божко, 2019)

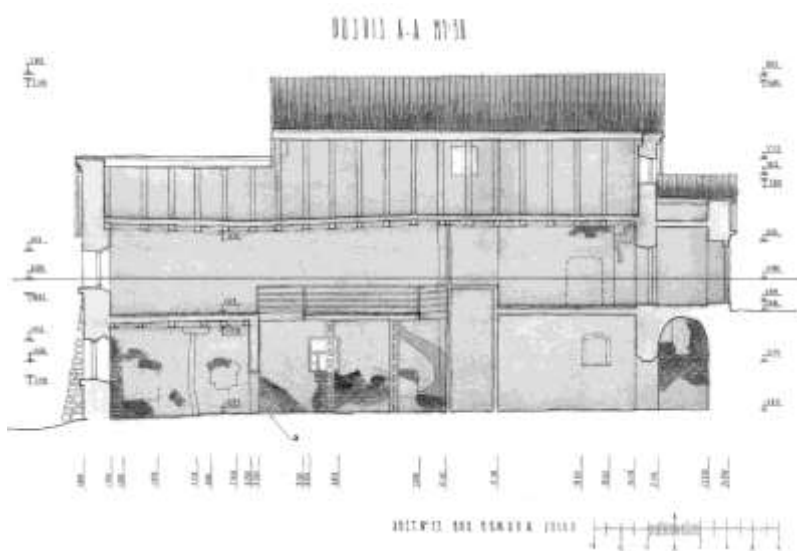

Рис. 2. Розріз А-А (вик. К. Божко, 2019). Закладений проріз водоприймального пристрою (літ. а)

Рис. 3. Карнизні плити 310 x 120 x 2,5
(фотофіксація Е. Травкіної, 2019)

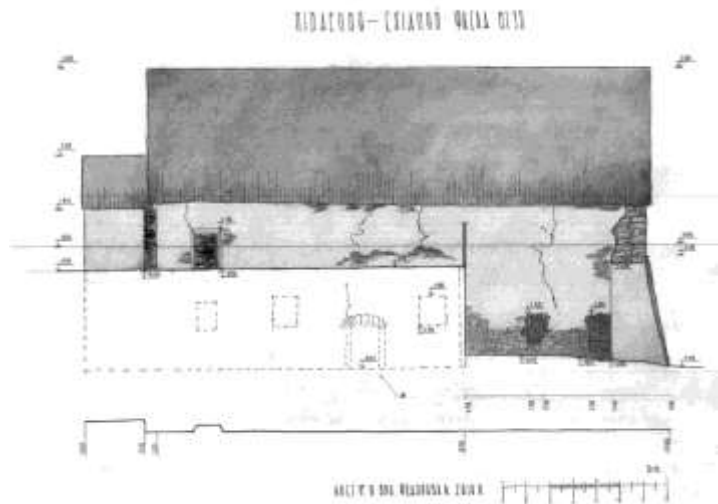
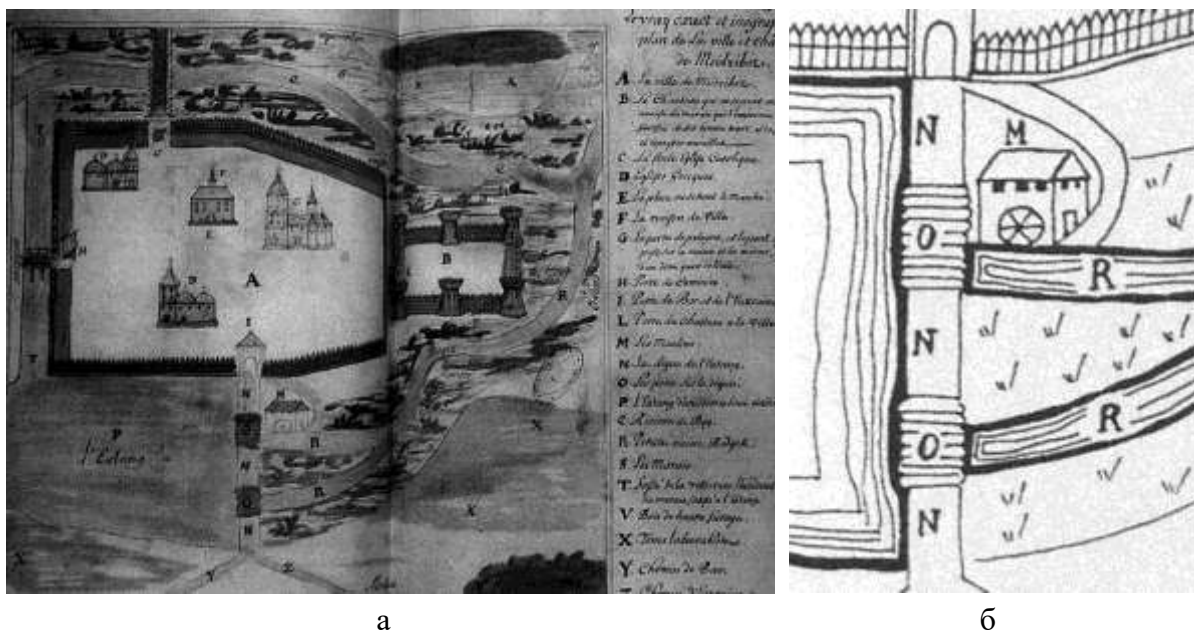

Рис. 4. Південно-східний фасад (вик. Федорова А., 2019).
Закладений проріз водоприймального пристрою (літ. а)

З 1672 року Меджибіж в результаті мирного договору переходить під владу Османської імперії, повернувшись через 27 років за Карловецькою угодою (1699) до Польщі. З цього часу вся польська шляхта повертається на свої землі.

а

б

Рис. 5. «Турецька» мапа:

а — «Справжній, точний та іконографічний план міста і замку Меджибіж, 1677 р.» з видання: Матвійшин Я. Живописні плани трьох українських замків-фортець з 17 ст. (Бара, Меджибожа, Чигирин) у Дипломатичному архіві МЗС Франції, 2004; б — прорисовка (фрагмент мапи)

Загадковим залишається малюнок з видом на замок, ймовірно, зроблений на початку XVIII ст. або трохи пізніше (Рис. 6), який має зображення млину. За кам'яними спорудами знаходилися дерев'яні зі скатними дахами. Маємо припущення, що це могли бути турецькі бані. Цей іконографічний образ, створений невідомим автором, було вигравіювано у 1867 році польським видавництвом.

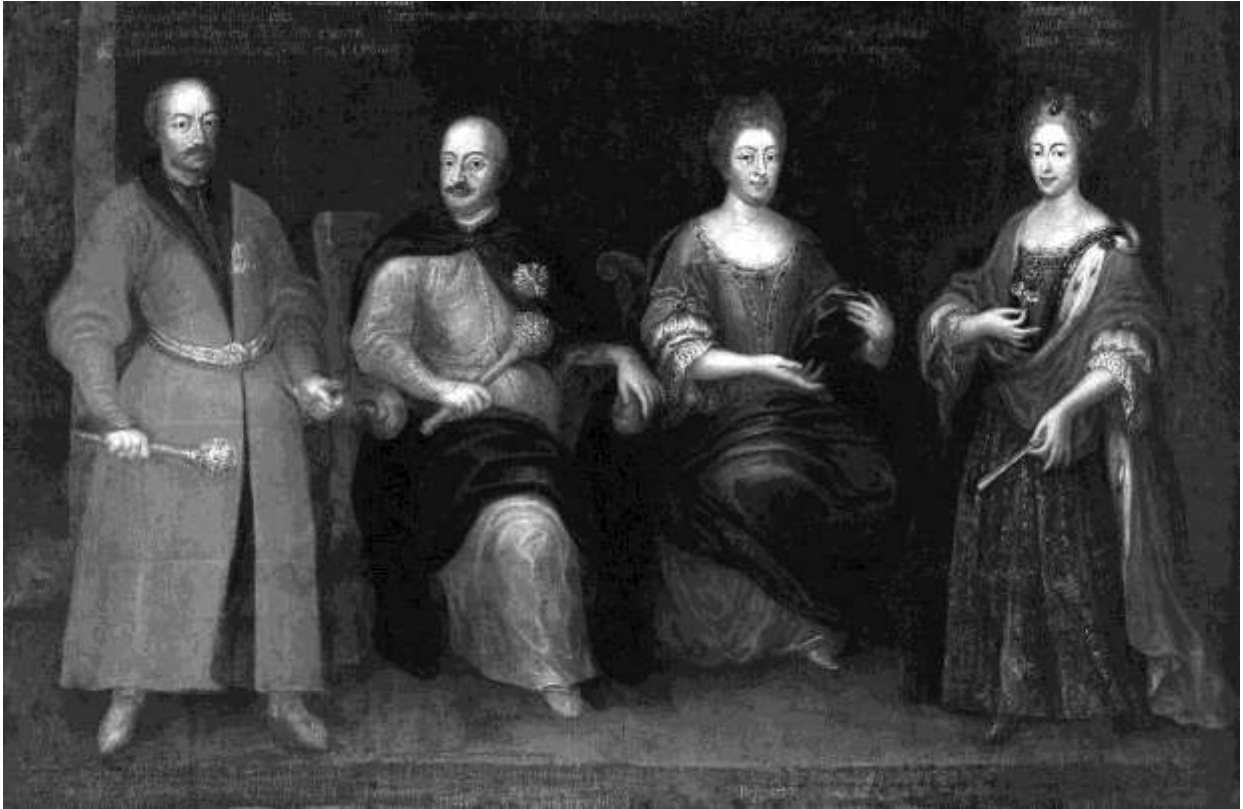

*Рис. 6. Замок у Меджибожі. Гравюра Ф. Шнага, 1867. (З малюнка В. Хлопінського).
Tygodnik Polski, № 382, 1867*

Другий період. Фундатором нових змін та будівельних робіт стає син Миколи Ієронима Сенявського (1645–1683) — Адам Миколай Сенявський (1666–1726), великий коронний гетьман. Адам Миколай здобув гарну освіту в Краківській академії і два роки провів у Парижі. Тут він вивчав мову, танець, малювання, облік, а також фехтування (Матвійшин, 2004, с.172). Рано втративши батька, Адам одружився з Ельжбетою Геленою Любомирською, добре знаною в колах Марії Казимири Собеської. Як вказує К. Стасієвич, шлюб був укладений з престижних та фінансових причин (Рис. 7).

Після весілля подружжя мешкало у Бережанах та Меджибожі. Адам любив проводити час із своїми друзями, а Ельжбета майстерно дбала про свої величезні маєтки та їх мешканців. Вона засновувала школи для дітей бідної знаті та городян, підтримувала їх, забезпечувала учнів їжею та одягом. Нагляд здійснював Якуб Гавендович, призначений Сенявською (Stasiewicz, 2015, s.175). У містах і селах, де було дозволено, вона поселяла євреїв і надавала їм сприятливі привілеї, заселяла знеселені села новими мешканцями. Мала значну колекцію книг та цінних предметів, яку Ельжбета Сенявська успадкувала від дядька Лукаша Опалінського, а також сама купувала книги в Польщі та через посередників у Парижі, Лондоні та Амстердамі (Stasiewicz, 2015, s.177).

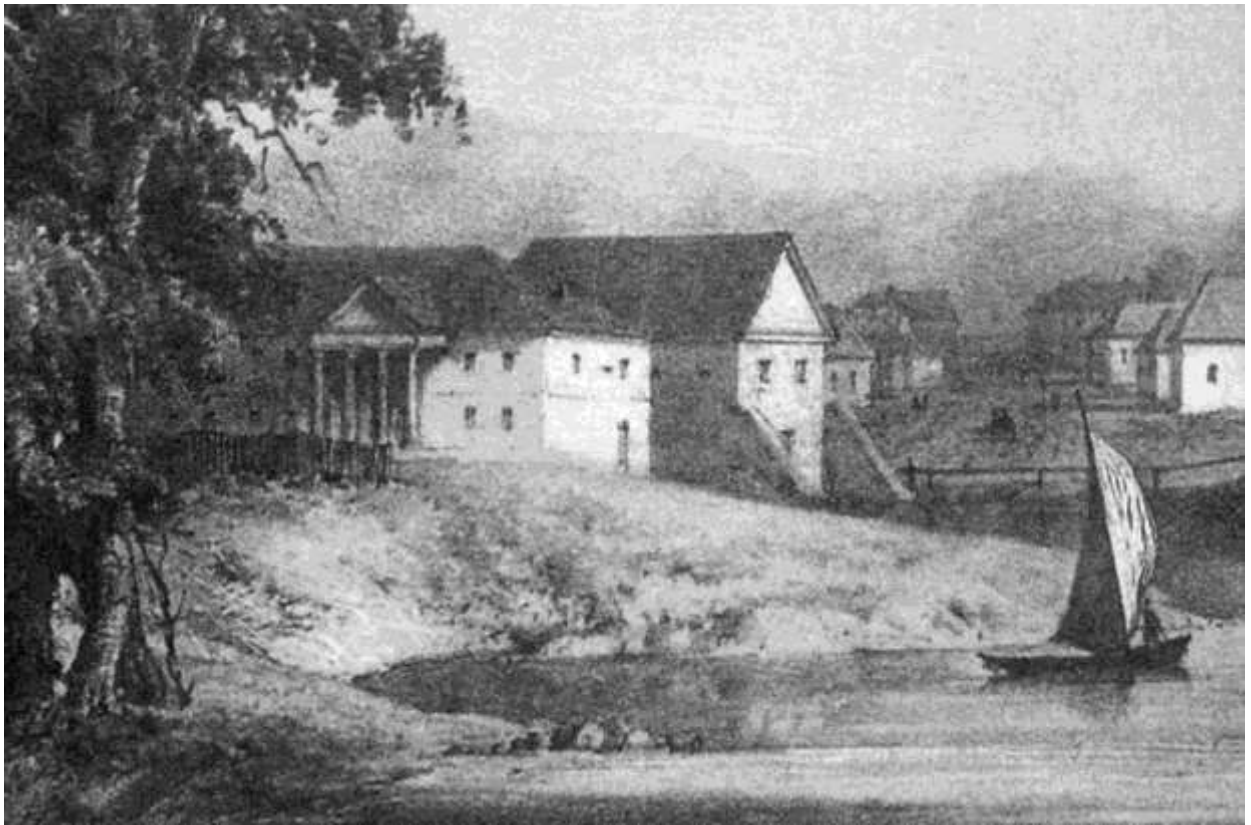
Адам Миколай за наказом Ельжбети витрачав величезні суми на заснування церков, монастирів, на розбудову, реконструкцію та облаштування їх численних резиденцій. Свій вишуканий смак Ельжбета вдосконалювала разом із батьком С. Х. Любомирським. Сенявський не мав мистецьких уподобань, і його ставлення є прямо протилежним діям дружини. Гетьмана цікавили утилітарні витрати на численні ремонти та модернізації. На престижні роботи у маєтках Адам Миколай наймав, за бажанням дружини, архітектора Джовані Спацці (пом. 1726) і Францишека Антоні Маєра.

*Рис. 7. Сім'я Сінявських (Станіслав Ернест Денхофф, Адам Міколай Сєнявський, Ельжбєта Сінявська та Марія Зофія Сінявська), 1724-1726 рр. (автор невідомий).
Музей палацу короля Яна III у Варшаві*

Після 1710 року Ельжбєта Сєнявська піклувалася маєтками і домашніми справами. Р. Нєсторов вказує, що період 1702–1713 років був одним з важливих в реконструкції Меджибізького замку (Nestorow, 2009). Роботи виконуються за ініціативою Ельжбєти Сєнявської, яка була вражена класицистичними ансамблями і розважальними садами в Мерімонті при дворі Марії Казімієри Собєської. Парк в Мерімонті був запроектований голландцем Тильманом Гамєрським у 1693 році за зразком французьких садів часів Людовіка XIV. Млин в парку забезпечував перекачування води для поливу садів, фонтанів, басейну, лазні тощо.

Модернізація території меджибізького замку і міста була доручена архітектору і військовому інженеру Жану Батисту Дєссє, який працював у родині Сєнявських з 1689 року (з 1699 року — в Меджибожі). Унікальність Дєссє полягала в його теоретичних і практичних знаннях архітектури «civilis i militaris» завдяки його інженерній освіті. Це дозволило йому здійснювати нагляд за роботами, виконаними іншими, а також самому проектувати. В маєтках Сєнявських архітектора призначили «губернатором». Так, на цей період припадає перебудова палацу та млину тощо. Замкові палаци одразу набувають «класичного» європейського вигляду: будуються палладіянські портики, галереї, декоруються склепіння різним каменем. Садівник садіб Сєнявських, Ян Баптиста Кєндєль, спроектував для меджибізького замку нові декоративні сади, які у сукупності наводять на думку про програму, призначену надати колишній фортеці представницького характеру (Nestorow, 2009, s. 258).

*Рис. 8. Межибіж при з'єднанні річок Буга з Бужком (фрагмент гравюри Н. Орди).
Наполеон Орда і Україна. Київ : Оранта Арт Бук, 2014. С. 74*

На гравюрі Наполеона Орди (Кравченко та Сачек, вступ, 2014, с.73–74) зафіксовано цей період перебудови млина (Рис. 8) у 1870-ті роки. Новий двоповерховий млин (на зображенні він по лівий бік) збудовано з елегантністю та увагою до пропорцій і деталей. Споруда боковим фасадом орієнтована на південно-східну сторону.

З іконографічного матеріалу дізнаємося, що млин у цей час перетворюється на потужний інженерний комплекс з двох споруд, які спроможні забезпечувати не тільки господарчі потреби міста, але, ймовірно, і розважальні. Припустимо, що в цей час з'являються і чаши (вази) на аттику палацу, що можна вважати європейським нововведенням. Новий млин прикрашається величезним портиком з чотирма спрощеними тосканськими колонами (елементи яких зберігаються в сховищах Державного історико-культурного заповіднику «Межибіж»). Мабуть, такий портик і галерею було додано до палацу, на інших будівлях у містечку.

При аналізі архітектурно-археологічних обмірів старого млину встановили, що північно-східний фасад зберіг дах, вікна і браму, та, ймовірно, не був перебудований, а був тільки реставрований керамічною цеглою після турецької навали (Рис. 9). Будівля була підсилена двома контрфорсами.

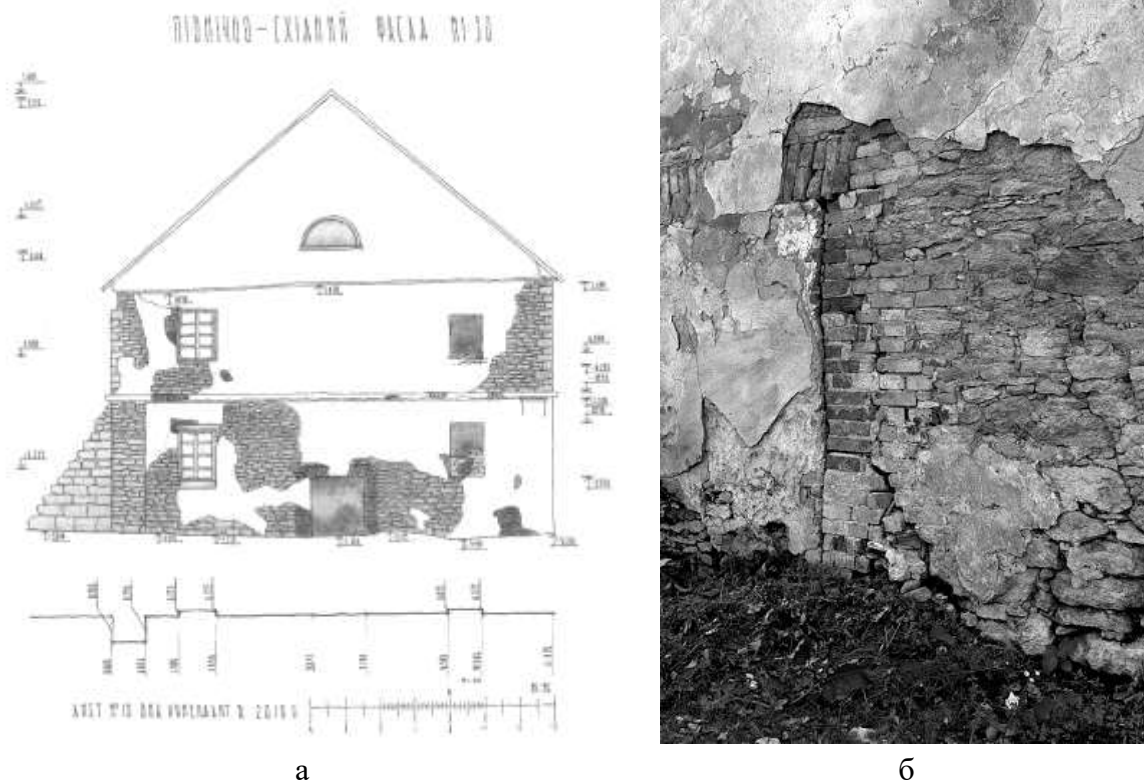

Рис. 9. Північно-східний фасад, який зберіг автентичність розташування прорізу брам: а — архітектурно-археологічні креслення (вик. Комендант В., 2019); б — закладений проріз брами (фотофіксація, 2019)

Третій період. У 1731 р. меджибізька фортеця стає власністю Августа-Александра Чарторийського (1697–1782), який одружується з єдиною донькою Адама Миколая Сенявського — Марією Софією Сенявською (1699–1777). Молода леді дуже добре розмовляла французькою мовою, танцювала, читала, писала та знала гарні манери, яким її навчила мати Ельжбета Сенявська. Марія Софія успадкувала велике багатство та здійснювала нагляд за маєтками, коли Август подорожував країною і світом. До 1739 року Жан Батист Дессьє продовжує наглядати за майном нових господарів.

Август Чарторийський завжди мав за правило «догляд за ділом», тому він, подорожуючи між Бережанами, Пулавою і Вілянами, бував у Меджибожі (1741, 1745). Все своє майно він утримував у гарному стані, використовував передові методи ведення господарства. Тому при ньому в Меджибожі повноцінно підтримувалася торгівля, яка приносила прибутки (водночас функціонував і млин). В 1758 році Август Чарторийський передає свої маєтки старшому сину — Адаму Казимиру Чарторийському (1734–1823), який повертається на батьківщину після навчання в Англії. В цей час суттєво поширюється вплив англійського романтизму (Рис. 10). Дружина Адама Казимира — Ізабела Чарторийська (Флемінг) під враженням від подорожі Англією перебудовує маєтки свого чоловіка в романтичному «готичному» стилі. Освічена, активна жінка формує світське враження, що «в Польщі всіма справами керують жінки», руйнуючи уявлення про домінуючу чоловічий світ, додаючи польський жіночий голос у європейський контекст просвітництва (Whelan, 2001). Маємо припустити, що при Ізабелі Чарторийській, знаючи її зацікавленість англійськими садами (Whelan, 2008), замкова територія в Меджибожі була засаджена (Рис. 11) та поливалася перекачаною водою за допомогою млина. Також сади були висаджені навколо замку (Рис. 12). Адам Казимир влаштував у замку землеробську школу, яка діяла до 1831 року.

Obiadzenie grobli

Рис. 10. Прикраса греблі. Малюнок Ізabelи Чарторийської. *Izabela Czartoryska. Myśli Różne o Sposobie Zakładania Ogrodów. Wrocław : Wilhelm Bogumił Korn, 1805, p. 39*

Рис. 11. Сади в фортеці. Меджибож Под. Губ., поч. XX ст. Листівка № 8 в колекції типографії Г. М. Шпізмана.

Рис. 12. Меджибіж в губернії Подольській. Листівка польського видання, поч. XX ст.

В 1848 році закінчується доба гетьманської опіки над меджибізькими маєтками Сенявських-Чарторийських, і після польських повстань замок переходить до військового відомства Російської Імперії.

З середини ХІХ ст. млин вже змінювався за потребами військової частини та під впливом промислової революції. У цей час технологія помела борошна зважала на економічний стан споживача і поділила млини на категорії відповідно до спроможності оплати: 1) сільський помел для бідних верств населення: вони перемелювали суміш з муки з дрібними висівками, для цього використовувались гранітні жорна або жорна з іншого каменю; 2) помел для міщан: через просіювання проходило більше борошна з дрібними висівками; 3) помел для заможних верств населення, коли просіювання відбувалось через сіялки (мішок) з меншими отворами за технологією «тонкої муки». Меджибізький млин зберігся у тому стані, в якому його залишили заможні власники, що ми можемо побачити на листівках і фотографіях кінця ХІХ — початку ХХ ст. (Рис. 13, 14, 15). У цей період млини містили вже механічне обладнання, яке завозили з 1880-х рр. (його величали «американським»).

Рис. 13. Меджибозька застава кінця ХІХ ст.
Репродукція, 1880

Рис. 14. Світлина поч. ХХ ст.
Западенко І. Поштові та фотографічні картки – джерело дослідження забудови Меджибожа початку ХХ ст. Науковий вісник «Межибіж». № 1. 2015. С. 301

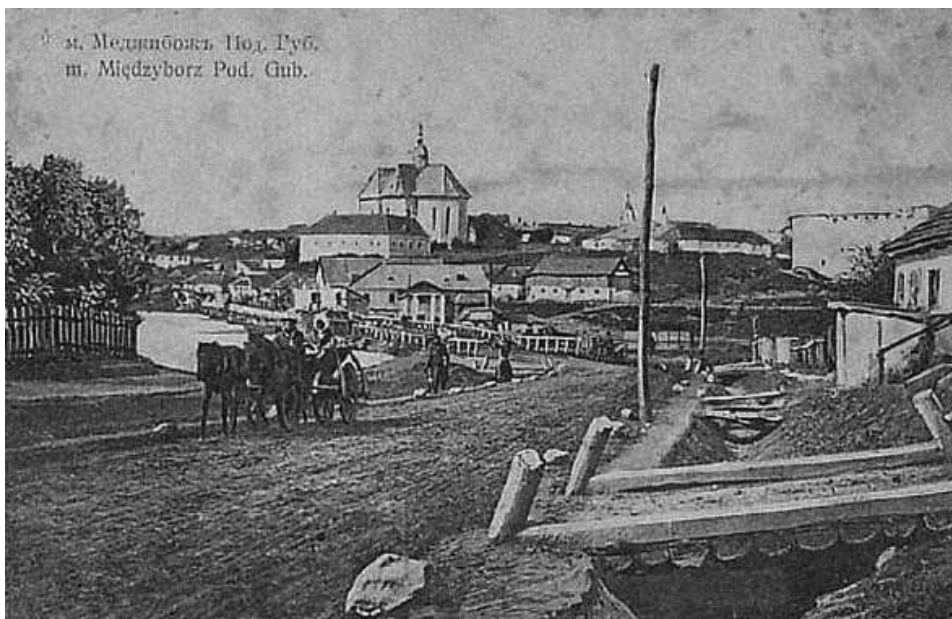

Рис. 15. Меджибож Под. Губ., поч. ХХ ст.
Листівка № 9 в колекції типографії Г. М. Шпізмана

*Рис. 16. П. Жолтовський.
Світлина 1930-х рр.
ІР НБУВ. Ф. 278. № 3014. Арк. 558*

*Рис. 17. П. Жолтовський.
Світлина 1930-х рр.
ІР НБУВ. Ф. 278. № 3014. Арк. 559*

В період кінця XIX — початку XX ст. військові підняли дорогу й греблю. Тепер основний вхід був з верхнього поверху, для чого прибудували до старого й нового млину портали входу. Ці зміни було зафіксовано П. Жолтовським під час його подорожі Поділлям в 1930-ті роки (Рис.16, 17). На його світлинах ми бачимо, що колони паладіянського портика на новому млині залишилися. Під час встановлення парового обладнання на торцевих фасадах були прорізані напівкруглі вікна, на даху зроблені слухові вікна (рис. 22). Млин обслуговував лише місцеве населення, що було виявлено під час пошуку в статистичних описах підприємств (Афанасьєв, 1883). На фронтоні портика містилася табличка «Електрична станція», тому можливо припустити, що млин міг існувати як електростанція. Дамба вже не має шлюзів, а сам млин не має водяного колеса. Таким чином, зроблені П. Жолтовським фотографії Меджибожу в 1930-ті роки є іконографічним свідченням про архітектурні особливості обидвох будівель до початку Другої Світової війни.

Четвертий період. Серед двох будівель за часи Другої Світової війни найбільші пошкодження були отримані новою будівлею (Рис. 18), але вона деякий час продовжувала існувати як електростанція, про це свідчать опори мереж, які йдуть від будівлі. У 1960-ті роки було дозволено розбирати зруйновані споруди на каміння для ремонтування осель, однак млини залишилися. На новій будівлі млину розібрали паладіянський та вхідний портики, перебудували дах. Зараз ця споруда є крамницею.

Рис. 18. Світлина 1960-х рр. з особистого архіву

Під час проведення архітектурно-археологічних обмірів старого млину, який залишився не зруйнованим, було зафіксовано остаточний стан, що існує на липень 2019 року. Споруда двоповерхова, прямокутна у плані (24,8 x 12,35 м). За часи існування прямокутність порушена просіданням фундаменту. Висота споруди становить 12,685 м, площа забудови — 168 м², відстань між млинами — 11,470 м. На фасадах млина, де облетіло цементне покриття XX ст., проглядає старовинна автентична кладка. Внаслідок руйнування вапняний камінь залишився тільки на фрагментах нижнього поверху та де не де — верхнього поверху, а втрати з часом закладали цеглою. Також з цегли викладали склепіння прорізів. Кам'яні фрагменти залишилися без якоїсь системи кладки, але інколи зустрічались і обтесані (на контрфорсах).

Переkritтя дерев'яні та спираються на дерев'яні опори та опори, встановлені на півстіни (Рис. 23, 24). Також дерев'яним є переkritтя дахової конструкції (Рис. 25). Розподіл по приміщеннях та побудова перегородок була здійснена після встановлення парового обладнання (Рис. 26).

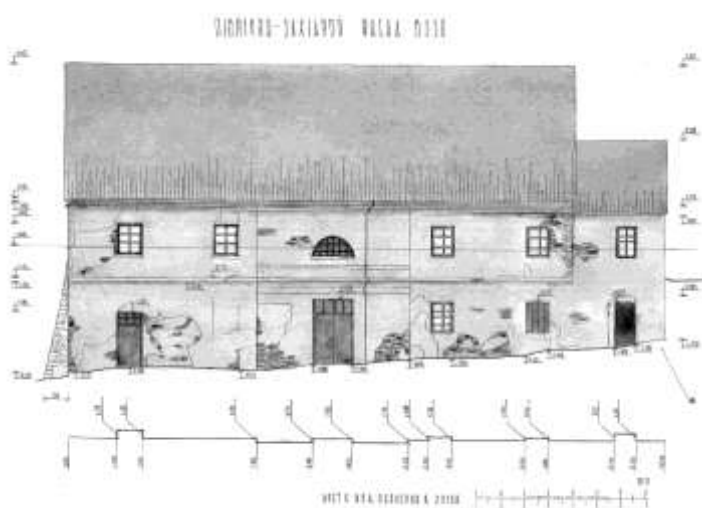

Рис. 19. Північно-західний фасад
(вик. Павленко А., 2019).

Сучасний стан господарчої прибудови (літ. в)

Рис. 20. Автентичні двері
старого млину. XVII ст.
(фотофіксація Божко К., 2019)

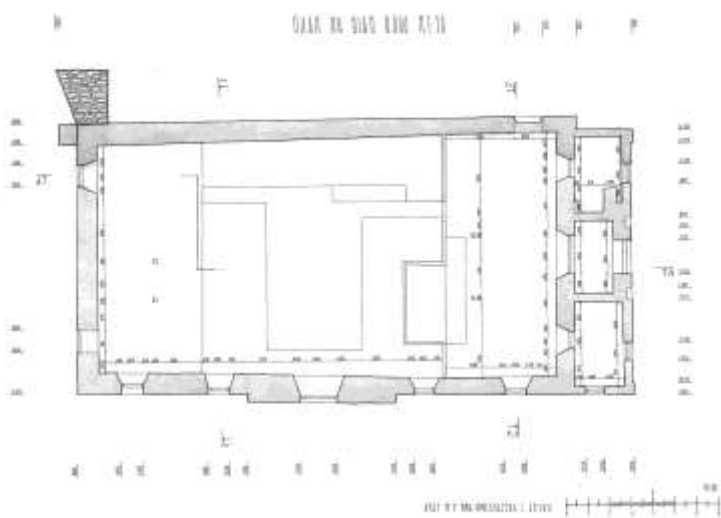

Рис. 21. План верхнього поверху з господарчою прибудовою (вик.
Просандєєва Є., 2019)

Рис. 22. Вікно верхнього на
торцевій стіні під дахом
(фотофіксація Божко К., 2019)

Арочний вхідний портал, який ми бачили на світлинах П. Жолтовського, було перекладено, збільшено у розмірах, а на вхідний проріз вставлені двері. З цього часу прибудова вже існувала як приміщення господарської комори, що відображено на кресленнях (Рис. 19, 21). По обидва боки головного входу залишилися декоративні ніші (Рис. 28), які ми можемо бачити ще на світлинах П. Жолтовського. На верхньому поверсі залишилися автентичні двері XVII ст., які з'єднували прибудову з приміщеннями млину (Рис. 20). Ці двері мають металеве оздоблення, яке прикріплене до дерев'яного полотна. Маленьке віконце попереднього періоду (мабуть, ще з XVIII ст.) було закладено.

Рис. 23. Дерев'яні опори перекриття (фотофіксація Божко К., 2019)

Рис. 24. Дерев'яні опори на пів стіни (фотофіксація Божко К., 2019)

Рис. 25. Дерев'яні опори перекриття (фотофіксація Русанова М., 2019)

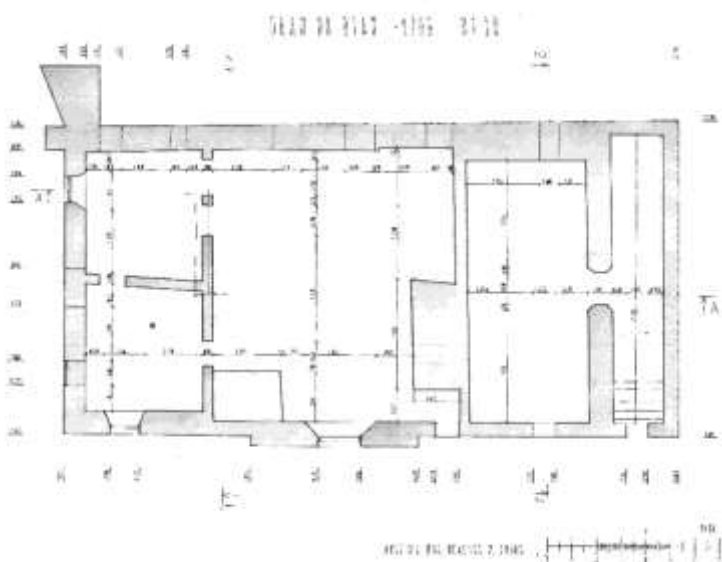

Рис. 26. План нижнього поверху (вик. Педенко М., 2019)

Рис. 27. Парове обладнання млину (фотофіксація Божко К., 2019)

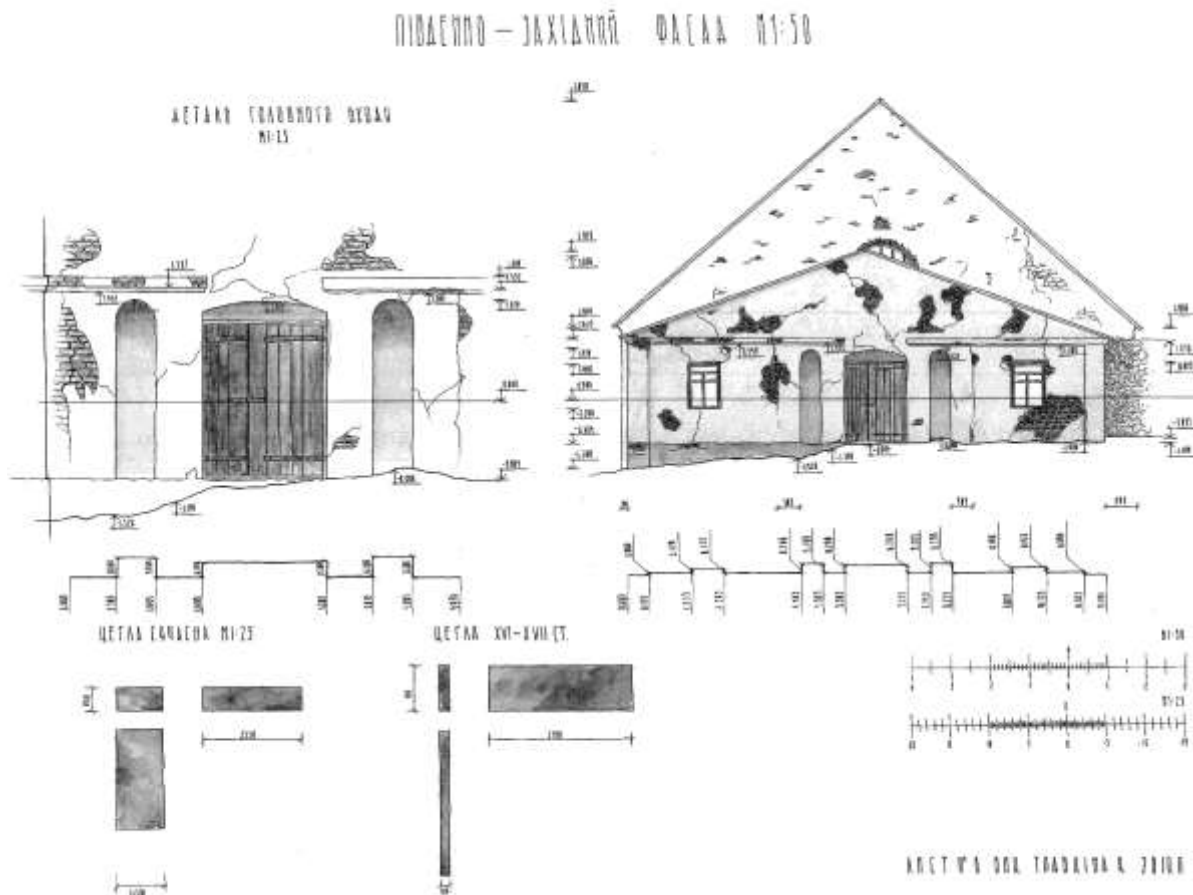

Рис. 28. Північно-західний фасад (вик. Травкіна К., 2019).

З 1992 року споруди двох млинів знаходяться у реєстрі пам'яток архітектури. Цікаво, що досі залишилося парове обладнання (Рис. 27). За розповідями свідків, старий млин продовжував помел борошна аж до 2002 року. Архітектурно-археологічні обміри, які було виконано групою студентів під керівництвом викладачів: к. арх. І. Р. Акмен, Т. Д. Куценко, М. В. Русанової, зберігаються в архіві Державного історико-культурного заповіднику «Межибіж» (Богданов, Божко, Комендант, Павленко, Травкіна, Федорова та інш., 2019).

Висновки

Кам'яні млини Південного Бугу мали важливе значення в розбудуванні прикордонних теренів Речі Посполитої, збільшенні кількості фортець та міст протягом багатьох століть, але сучасна індустріалізація процесів виробництва та зникнення потреби у використанні млинів призвели до їхнього занепаду. Коли ж остаточно припинилося практичне використання млинарських споруд, вони почали швидко руйнуватися. З цим процесом також пов'язаний і занепад меджибізького млину на початку ХХІ ст.

На основі аналізу документальних джерел та іконографічних зображень було виявлено і проаналізовано, як зміна власників та їх практичних потреб вплинули на зміну конструкцій та архітектури млину, а також його використання від раннього періоду до сьогодення. Зважаючи на численні перебудови, було встановлено чотири характерні періоди та послідовність змін в архітектурі млину, що надалі може бути додатково досліджено та доповнено новими розвідками і відкриттями.

На основі отриманих даних архітектурно-археологічних обмірів було встановлено стан будівлі, матеріал кладки, процеси руйнації. Застосування як аналогів елементів і деталей, які безпосередньо було знайдено на території фортеці чи в інших спорудах, забезпечить високий

ступінь вірогідності відтворень автентичності млину. Надалі отриманий матеріал архітектурно-археологічних досліджень допоможе провести музеєфікацію будівлі, розпочати її відновлення та експлуатацію.

Бібліографія

Nestorow, R., 2009. Jan Baptysta Dessieur — Architekt, inżynier czy plenipotent Adama Mikołaja Sieniawskiego? *Biuletyn Historii Sztuki*, R. LXXI (3), s.319–360.

Stasiewicz, K., 2015. Herod baba Elżbieta z Lubomirskich Sieniawska. *Prace Literaturoznawcze*. Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie. Is. 3, s.171–181.

Whelan, A., 2001. Time and history in the eighteenth century garden: the case of Princess Izabela's garden in Puławy, Poland. *Bulletin of the Faculty of Education & Human Sciences Yamanashi University*, 2 (1), s.282–297.

Whelan, A., 2008. Izabela Czartoryska and the designed landscape in Poland 1772–1831. *Studies in the History of Gardens & Designed Landscapes*, 28 (2), s.281–302.

Афанасьев, П., 1883. *Мукомольные мельницы: устройство мельничных машин и мельниц*. Санкт-Петербург: Издание товарищества Вольф М. О.

Богданов, І., та інш., 2019. Млин в м. Меджибіж на дамбі біля р. Південний Буг. У: Акмен, І., Куценко, М. та Русанова, М., ред., 2019. *Альбом обмірних креслень в Старому Межибожі*. Харків: ХНУБА

Вовк, Ф., 1995. *Студії з української етнографії та антропології*. Київ: Мистецтво.

Войтович, В., 2002. *Українська міфологія*. Київ: Либідь.

Грушевский, М. С., 1894. *Барское староство, исторические очерки (XV–XVIII вв.)*. Київ: Типография Императорского Университета Св. Владимира.

Гульдман, В. К., 1901. *Памятники старины в Подолии*. Каменец-Подольский: Типография Подольского губернского правления.

Долинська, М. та Могитич, Р., 2006. *Історична топографія Львова XIV–XIX ст.* Львів: Видавництво Національного університету «Львівська політехніка».

Бубновский, Д., 2012. На скрижаванні ўсіх шляхоў... История создания Мирского замка. *Архитектура и строительство*, 2 (226).

Крикун, М., 2011. *Подільське воєводство у XV–XVIII століттях: статті і матеріали*. Львів: Наукове товариство імені Шевченка.

Лаврик, О. та Цимбалюк, В., 2019. Водяні млини у долині Південного Бугу: стан за матеріалами експедицій 2008–2018 років. *Український млинологічний журнал*, 2, с.133–144.

Матвійшин, Я., 2004. Живописні плани трьох українських замків-фортець з 17 ст. (Бара, Меджибожа, Чигирин) у Дипломатичному архіві Міністерства закордонних справ у Франції. *Історичне картознавство України: зб. наук. праць*. Львів; Київ; Нью-Йорк : Видавництво М. П. Коць, с.195–200.

Метельский, А. А., 2014. Фортификация Несвижского замка конца XVI – начала XVIII в. (по материалам историко-археологических исследований 2001–2011 гг.). *Матэрыялы па археалогіі Беларусі*, 25, с.93–112.

Прибега, Л., 1998. Традиційні млинарські споруди України: типологія, охорона та реставрація. *Пам'ятки України*, 3–4, с.53–59.

Сачек, П. та Кравченко Я., ред., 2014. *Наполеон Орда і Україна*. Київ: Оранта Арт Бук.

Сумцов, М. Ф., 1918. *Слобожане : історико-етнографічна розвідка*. Харків: Видавництво «Союз».

Таранушенко, С. А., 1958. Вітряки. *Народна творчість та етнографія*, 1, с.80–82.

Тютюнник, Ю. Г. та Лаврик О. Д., 2010. Водяні млини середньої частини басейну Дніпра та Південного Бугу. *Праці Центру пам'яткознавства* : зб. наук. праць, 18, с.245–258.

Referenses

Afanasyev. P., 1883. *Flour mills: the device of mill machines and mills*. Sankt-Petersburg : Edition of the Wolf M. O. Partnership.

Bogdanov. I., and others, 2019. *Mill in Medzhibizh on the dam near the Southern Bug River: Album of dimensional drawings in the Old Medzhibizh*. Eds. I. Akmen, T. Kutsenko, M. Rusanova; science cons. O. Pogorilets, I. Zapadenko. Kharkiv: KhNUBA.

Bubnovsky, D., 2012. At the crossroads ... History of creation of Mira Castle. *Architecture and construction*, 2 (226).

Dolynska, M. and Mohytych, R., 2006. *Historical topography of Lviv XIV–XIX centuries*. Lviv: Lviv Polytechnic National University Publishing House.

Gouldman, V. K., 1901. *Monuments of antiquity in Podolia*. Kamenets-Podolsky: Typography of the Podolsk Provincial Board.

Grushevsky, M. S., 1894. *Bar old age, historical essays (XV–XVIII centuries.)*. Kyiv: Typography of the Imperial University of St. Vladimir.

Krykun, M., 2011. *Podolsk Voivodeship in the XV–XVIII centuries: articles and materials*. Lviv: Shevchenko Scientific Society.

Lavryk, O. and Tsymbalyuk V., 2019. Water mills in the valley of the Southern Bug: the state of the materials of expeditions 2008–2018. *Ukrainian Mill Journal*, 2, s.133–144.

Matviishyn, J., 2004. Picturesque plans of three Ukrainian castles-fortresses from the 17th century. (Bara, Medzhibozha, Chyhyryna) in the Diplomatic Archive of the Ministry of Foreign Affairs in France. *Historical cartography of Ukraine: collection of scientific papers*. Lviv; Kiev; New York: M. P. Kots Publishing House, s.195–200.

Metelsky, A. A., 2014. Fortification of Nesvizh Castle in the late XVI — early XVIII centuries. (based on materials of historical and archaeological research in 2001–2011). *Materials on the archeology of Belarus*, 25, s.93–112.

Nestorow, R., 2009. Jan Baptysta Dessieur — Architekt, inżynier czy plenipotent Adama Mikołaja Sieniawskiego? *Biuletyn Historii Sztuki*, R. LXXI (3), s.319–360.

Pribega, L., 1998. Traditional mills of Ukraine: typology, protection and restoration. *Monuments of Ukraine*, 3–4, s.53–59.

Sachek, P. and Kravchenko J., eds., 2014. *Napoleon Horde and Ukraine*. Kyiv: Oranta Art Book.

Stasiewicz, K., 2015. Herod baba Elżbieta z Lubomirskich Sieniawska. *Prace Literaturoznawcze*. Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie. Is. 3, s.171–181.

Sumtsov, M. F., 1918. *Slobozhane: historical and ethnographic intelligence*. Kharkiv: Soyuz Publishing House.

Taranushenko, S. A., 1958. Windmills. *Folk art and ethnography*, 1, s.80–82.

Tyutyunnyk, Yu. G. and Lavryk O. D., 2010. Water mills of the middle part of the Dnieper and Southern Bug basins. *Proceedings of the Center for Monument Studies: collection of scientific papers*, 18. s.245–258.

Voitovych, V., 2012. *Ukrainian mythology*. Kyiv: Lybid.

Vovk, F., 1995. *Studies in Ukrainian ethnography and anthropology*. Kyiv: Art.

Whelan, A., 2001. Time and history in the eighteenth century garden: the case of Princess Izabela's garden in Puławy, Poland. *Bulletin of the Faculty of Education & Human Sciences*

¹Inna Akmen, ²Kyrylo Bozhko, ³Tetiana Kutsenko, ⁴Mariia Rusanova,

¹ Senior lecturer Department of Fundamentals of Architecture

email: inna.akmene@ gmail.com

ORCID: 0000-0001-6908-532X

²Student IV course, Department of Architecture

kirill.bozhko@ukr.net

ORCID: 0000-0003-2849-0948

³ Senior lecturer Department of Fundamentals of Architecture

email: tdkutsenko@gmail.com ORCID: 0000-0002-7421-4541

⁴ graduate student Department of Fundamentals of Architecture,

email: freemar.00@gmail.com ORCID: 0000-0003-1420-7531

Kharkiv National University of Civil Engineering and Architecture,

Faculty of Architecture

MILL ON THE SOUTH BUG RIVER IN THE CITY OF MEDZHYBIZH

© Akmen I., Bozhko K., Kutsenko T., Rusanova M., 2020

Mills located on the waterways of Ukraine still remain little-explored architectural monuments. The main waterway of Podillya is Southern Bug River, which is quite fast and overflowing. Being associated with the activities of mankind, the water mill was not only an industrial object, but also mythological and mysterious and had a distinctive architecture and bright decorated facades, which often distinguished it from other buildings in the city. The mill in Medzhibozh on the Southern Bug is the oldest building in the region. M. Hrushevsky pointed out the important fortification function of the mill during the siege of the city. F. Vovk and M. Sumtsov studied mills as an ethnographic component of people's life, and according to S. Taranushenko, mills together with bell towers and churches determined the nature of Ukrainian monumental folk architecture and were the main accents in village or city planning. Modern researches by M. Dolynska and R. Mohytych localize topography and investigate economic significance of mills. The Medzhibizh mill stands in the area of the upper Pobuzhye in the zone of flooding of the Southern Bug and Buzhok rivers in a wide swampy ravine. Iconography and cartography depicting the mill is uncommon, from the first drawing to reproduction in postcards and photographs there are about 10 fixations. The water mill in Medzhibozh, Khmelnytsky region, which is now in a terrible state, was explored in the summer of 2019 by an expedition of Kharkiv National University of Construction and Architecture led by PhD in architecture I.R. Akmen, T.D. Kutsenko, M.V. Rusanova. Research of the object as well as architectural and archeological measurements are stored in the archives of the State Historical and Cultural Reserve "Mezhibizh". According to the existing appearance of the

dilapidated mill with the remains of industrial culture, carrying out historical and architectural-archaeological research, as well as looking at the iconographic material, it was determined that from its inception to the state of the XXI century. the construction of the mill went through four stages: the period of active construction of the city by Mykola Senyavsky and the time of the Polish-Turkish wars (1540–1699); the period of activity of the Senyavsky family, who restored the castle and fortifications (1699–1727); the period of the Czartoryski economy and the transfer of Medzhibozh to a military unit of the Russian Empire (1730–1941); period of perestroika in the postwar period to the end of the XX-beginning of the XXI century.

Key words: architectural monuments of Medzhibozh, mill on the Southern Bug river, architectural and archeological researches.